

Doktora Öğrencisi
Mehmet ÇİFTÇİ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ortaçağ
Tarihi Bilim Dalı
MEB Öğretmen
mehmetc81@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1098-4413

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
13/03/2021

Kabul edildi. / Accepted
19/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.896318

Research Paper

Orijinal Makale / Original Paper

Akdeniz'den Alp Dağlarına Fraxinetum: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa'da Bir Müslüman Deniz Üssü

Fraxinetum from the Mediterranean Sea to the Alp Mountains: A Muslim Naval Base in Southern France in IX and X Centuries

Öz

VII. asır ortalarında Afrika kıtasına giren Müslümanlar VIII. asrın başlarında İspanya'yı fethetmişler ve böylece bir asırdan daha kısa bir zamanda Akdeniz'in güneyi yeni bir siyasî yapıyla karşılaşmıştır. İspanya'da kurulan Endülüs Emevi Devleti ise ilk yıllarında bir donanma siyaseti geliştirmemiş ancak IX. asırdan itibaren ülkenin doğu sahillerinde devletten bağımsız denizci gruplar ortaya çıkmıştır. Bu asırda hem devlet çeşitli sebeplerden dolayı donanmasını güçlendirmek zorunda kalmış hem de bu denizci gruplar Sicilya ve Girit gibi daha doğudaki hedeflere gitmişlerdir. Bu Müslüman denizciler cihad amacıyla Hristiyan sahillerine akınlarda bulunmuşlar ya da korsanlık ve deniz ticareti gibi faaliyetleri yürütmüşlerdir. Endülüs'te kalan denizci gruplar 844 yılındaki Viking saldırısından sonra Endülüs emirlerinin resmî bir donanma teşkilatı oluşturma çabaları çerçevesinde devletin deniz ordusunun insan kaynağını teşkil etmiştir. Bilhassa ülkenin güney ve güneydoğu sahillerinde yaşayan ve Bahriyyun olarak tabir edilen denizcilerin bir kısmı Sevilla'daki ilk tersanenin çalışanları oldukları gibi gemilerde askerlik ve diğer hizmetlerde bulunmuşlardır. Bahriyyun taifesi IX. asrın sonlarına doğru ileride Endülüs halifelik donanmasının ana üssü olacak olan Almería şehrinin öncülü olan Pechina mevkiine yerleşmeye başlamışlardır. Denizci grupların tamamı devlet hizmetine hemen girmemiş ve bazıları deniz akınları ve ticaretle meşgul olmuşlardır. IX. asrın sonlarında bu gruplardan biri Fransa'nın güney sahillerine bir fırtına sebebiyle çıkmak zorunda kalmış ve planlanmayan bir şekilde burada seksen yıl kadar devam edecek olan Fraxinetum (Cebelu'l-Kılal) kıyı devletliğini teşkil etmişlerdir. Endülüs'le insan ve malzeme takviyesi amacıyla denizden bağlantı kuran bu savaşçılar siyasî kargaşa içinde bulunan Provans bölgesinde zaman içinde çoğalmışlar ve Alp dağlarındaki geçitleri kullanmak suretiyle İtalya ve İsviçre'ye kadar yayılarak saldırılarda bulunmuşlardır. Dağ geçitlerindeki yolcu gruplarını hedef alarak esirler elde ettikleri gibi şehirlere saldırarak buralardan

* Bu makale Endülüs Emevileri Döneminde Donanma Tarihi ve Teşkilatı başlıklı halen devam etmekte olan doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: ÇİFTÇİ, Mehmet, "Akdeniz'den Alp Dağlarına Fraxinetum: IX. ve X. Asırlarda Güney Fransa'da Bir Müslüman Deniz Üssü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (383-400)

CITE: ÇİFTÇİ, Mehmet, "Fraxinetum from the Mediterranean Sea to the Alp Mountains: A Muslim Naval Base in Southern France in IX and X Centuries", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (383-400)

ganimet elde etmişlerdir. Bölgenin siyasî egemenleri Fraxinetum'daki bu savaşçılardan kurtulmak için Bizans'tan deniz yardımı talep etmişler ancak kendi aralarındaki siyasî anlaşmazlıklar bu küçük üssün 973 tarihine kadar yaşamasına imkân vermiştir. Endülüs Emevileri ile dolaylı bir ilişki içinde olan Fraxinetum bölgedeki Latin ve Cermen devletleri karşısında farklı bir tür *sugr* (tampon bölge) işlevi görmüştür. Bu çalışma Fraxinetum'da Müslüman denizciler tarafından oluşturulan deniz üssü ve Batı Akdeniz'deki ve Alp Dağları bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgi vermek amacıyla hazırlanmıştır. Endülüs coğrafyasına yakınlığına rağmen Fraxinetum'un İslam tarihindeki yeri hakkında ülkemizde çalışmalar yapılmamıştır. Makalemiz bu konuda başka çalışmalar için bir giriş yapmak amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fraxinetum, Provans, Endülüs, Cebelu'l-Kılal, Bahriyyun, 9-10. asırlar.

Abstract

The Muslims who entered Africa in the middle of seventh century conquered Spain at the beginning of eighth century and in this context within a time span less than a century the southern shores of Mediterranean Sea encountered a new political formation. The Emirate of Al-Andalus did not adopt a naval policy in its first decades but as from IX century, marine groups independent of the state emerged in the eastern shores of the country. In this century the emirate had to strengthen its navy because of several motives and those aforementioned marine groups advanced to eastern destinations like Sicily and Crete. Those groups made jihad-oriented incursions against Christian shores or conducted piracy and sea trade. The groups that remained in Andalus constituted human source of the sea army of the emirate in the context of Andalusian emirs' effort to found an official fleet after the Viking attacks in 844. Especially the groups called *bahriyyun* living on the southern shores of the country became the workers of the first dockyard in Sevilla and performed as warriors and carried out other services. At the end of IX century, the groups of *bayriyyun* began to settle down in the site of Pechina which was the predecessor of Almería that would be the main naval base of Caliphate of Andalus. Not all the groups were enrolled in the state service and some of them engaged in sea incursions and trade. At the end of the century, one of this group had to land in southern shores of France because of a storm and, in an unplanned way, created the coastal microstate of Fraxinetum that would live about eighty years. Backed by new warriors and equipment flowing from Andalus, these warriors increased in numbers gradually in Provance which was in a political turmoil and they conducted raids spreading towards Italy and Switzerland by using mountain passes in the Alps. They both took prisoners by targeting passenger groups in the passes and they got booty by attacking cities. Monarchs of the region demanded Byzantine naval assistance to rid themselves of the warriors of Fraxinetum but political discords among them enabled this small base to survive until 973. Fraxinetum had an indirect relation with Andalus and functioned as a different type of *sugr* (buffer zone) against Latin and German states. This study was prepared to give information about the naval base founded by these Muslim marines and their activities in Western Mediterranean and the region of the Alp Mountains. Although the proximity of this region to Andalus geography, in our country studies were not realized about the place of Fraxinetum in Islamic history. Our article aims to be an introduction to further studies on the topic.

Keywords: Fraxinetum, Provance, Andalus, Jabal al-Qilal, Bahriyyun, IX-X centuries.

Giriş

IX. ve X. asırlar Müslümanların Batı Akdeniz'deki gücünün zirveye ulaştığı bir dönemdir. Kendi aralarında da mücadele halinde olmakla birlikte İslam devletleri İtalya ve Fransa sahillerinde ve Batı Akdeniz adalarında (Sardinya, Korsika ve Balear Adaları) baskın bir askerî deniz gücüne sahip olmayı başarmışlardır. En batıda İspanya'daki Endülüs Emevi Devleti bu zaman diliminde donanma gücünü gittikçe artırırken Mağrib (Cezayir, Fas), Tunus, Libya ve Cezayir sahillerini içine alan bölgede ise IX. asırda Ağlebiler ve X. asırdan itibaren de Fatımiler İtalya ve Batı Akdeniz'de başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere Hristiyan devletlerle kıyasıya mücadeleye girişmiş ve bu mücadelenin sahnesi Hristiyan ülkelerin sahilleri ve adaları olmuştur.¹ Katolik âleminin kalbi sayılan ve tam olarak sahilde bulunmayan Roma şehrinin bile deniz yoluyla baskına uğraması İslam devletlerinin resmî ve gayriresmî deniz güçlerinin ulaştığı gücü göstermesi bakımından kayda değerdir.²

Bu çerçevede Endülüs Emevi Devleti de IX. asrın başlarından itibaren devlete bağlı oldukları kesin olmayan denizci gruplarının hem ticaret hem de cihat ve ganimet amaçlı deniz akınlarını gerçekleştirdiği bir coğrafya olmuştur. Aynı asrın ilk çeyreğinde bir isyan hareketi sonucu ülkeden çıkarılan denizci taifelerin Doğu Akdeniz'e göç ederek Girit'te bir İslam Emirliği kurmaları İber yarımadasında denizcilik yeteneğini haiz grupların varlığına işaret etmektedir.³

844 senesinde Vikinglerin neredeyse başkent Kurtuba'yı bile tehdit edecek biçimde yaptıkları akın Endülüs Emevi Devleti'nce resmî bir donanma siyaseti izlemeye başlaması konusunda bir dönüm noktası oluşturmuştur. Vikinglerin yeniden yarımada saldırmaları, Balear Adaları gibi yakın deniz hedeflerinin kontrol altında tutulması girişimleri, kuzeyde Franklarla karadaki mücadelenin denizden takviye edilmesi isteği, Ömer bin Hafsun isyanı başladıktan sonra Mağrib'den asilere deniz yoluyla gelen desteğin kesilmesi meselesi gibi ihtiyaç ve mecburiyetler Kurtuba yönetiminin denizcilik konusundaki teşebbüslerini artırmış ve bu hususta önceden ülkenin doğu sahilleri ile Mağrib ve Batı Akdeniz Adaları arasında ticaret yapan ve deniz akınları düzenleyen denizci grupları tedricî bir biçimde devletin emrine girmiştir. Bazı grupların devlet kontrolü altında olup olmadıkları konusu net bir biçimde anlaşılmasa da merkezî otoritenin bu grupların faaliyetlerini engelleme cihetine gitmemesi zımnî bir ilişki ve izin vermeyi akla getirmektedir.⁴

1. Güney Fransa Kıyılarına Yönelik İslam Deniz Akınları

Müslümanların Avrupa'da ilerleyişi İber yarımadasıyla sınırlı kalmamıştır. Esasen 732'deki Puvatya Savaşı'nın Araplar tarafından kaybedilmesine kadar Fransa'nın ortalarına kadar ulaşan Müslüman ordularının ülkenin güney sahillerine doğru ilerlediklerine dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. 759 yılında Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki Narbonne⁵ şehrinin de Frankların⁶

1 Jorge Lirola Delgado, *El poder naval de Al-Andalus en la época del califato omeya (siglo IV / X era cristiana)*, Departamento de estudios semíticos, Facultad de filosofía y letras, Universidad de Granada, Granada 1991, s. 113.

2 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 162.

3 Mohammad Ballan, "Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, sayı XLI, Los Angeles 2010, s. 23–76, s. 44.

4 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 104.

5 Fransa'nın güneyinde İspanya sınırına yakın bir sahil şehridir.

6 Frank ya da Arapça *Efrenç* kelimesi Ortaçağ'da sadece Fransa bölgesini ve halkını değil genel olarak Batı Avrupa'daki bütün Hristiyan devlet ve toplumlarını ifade etmektedir.

eline geçmesiyle Fransa kıyılarındaki Emevî askerî varlığı sona ermiştir.⁷ Daha da dikkat çekici bir nokta fethin ilk zamanlarında devletin yarımada'nın doğu sahillerini doğrudan kontrol altına alma girişiminde bulunmamasıdır.⁸ Muhtemelen öncelikle ülkenin iç kesimlerine hükmetmenin hedeflenmesi, iç mücadeleler ve doğu sahillerine yönelen dış tehditlerin sık olmaması⁹ Endülüs idaresinin bölgeye ilgisini zayıflatmış olmalıdır. Hatta güneydoğu sahilindeki Tudmir¹⁰ bölgesinin fetihten önceki hâkimi ile bir tür muhtariyet anlaşması tesis edilmesi söz konusu yerlere devlet müdahalesini asgarî seviyeye indirmiş ve hatta değişik bir bakış açısına göre buraları iç bölgelerin ekonomik hareketliliğinden tecrit etmiştir.¹¹

Hristiyan sahillerine 768, 778 ve 793 tarihlerinde yapılan deniz akınlarına ilişkin bilgiler sadece dönemin Papalık ve Karolenj kaynaklarına dayandırılmış olup esasen karadan yapılan bu askerî faaliyetlerin deniz yönü de çok net değildir. Şam Emevi devleti yıkılmadan önce Endülüs'ten ya da Ifrikiye'den¹² Avrupa kıyılarına yapılan deniz seferleri Arap tarihçiler tarafından kaydedilmiş ancak VIII. asrın ikinci yarısındaki az sayıdaki seferler sadece Hristiyan kaynakları tarafından kaydedilmiştir. Bu seferlerin devlet himayesinde yapıldığı da şüphelidir.¹³

798-813 yılları arasında ise Batı Akdeniz Adaları ve İtalya sahillerini hedef alan deniz akınlarının kaynağı Endülüs'ün doğu sahilleri idi. Yine ilginç bir biçimde bu saldırılar da Endülüs-Arap kaynaklarında görülmemektedir. Frank kaynaklarından öğrendiğimiz bu dönemin olaylarında da yine Kurtuba'nın destek ya da onayı belirsizdir.¹⁴ Bu belirsizlik akınların Mağrib¹⁵ ve Endülüs sahillerinde kendi hesaplarına hareket eden ve korsanlık-ticaret karışımı faaliyetlerde bulunan Arap-Berberi-Muvelled¹⁶ unsurların bir arada bulunduğu gruplar tarafından yapıldığını

-
- 7 Eduardo Manzano Moreno, *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, 2006, s. 84-85.
- 8 Travis Bruce, *The Taifa of Denia and the Medieval Mediterranean*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Western Michigan University, Michigan 2010, s. 14.
- 9 Abbasilerin desteklediği Abdurrahman es-Sıklabî'nin 778-779 senesinde Mağrib'den deniz yoluyla Berberilerin yoğun olduğu ve bu yüzden destek bulabileceğini umduğu Endülüs'ün doğu sahilindeki Tudmir bölgesine çıkması ancak emir 1. Abdurrahman'ın müdahalesi ile başarısız olması ve fakat bu tür tehditlerin devamının gelmemesi devletin sahillere ancak "mecbur kaldıkça" ilgi göstermesine sebep olmuştur. Bkz. Manuela Marin (editör), *Formation of al-Andalus*, Routledge, New York 2016, C. I, s. 169.
- 10 Tudmir, İspanya'nın doğu sahillerinde bir bölgenin ismidir. Endülüs'ün ilk fetih yıllarında Müslüman hâkimiyetinin dışında kalmıştır.
- 11 Travis Bruce, *a.g.e.*, s. 20, Christophe Picard, *La mer et les musulmans d'Occident au Moyen Age - VIIIe-XIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1997, s. 13.
- 12 Ifrikiye, İslam fetihlerinden sonra Tunus ve Libya'nın Akdeniz kıyıları'nın batısını ve Cezayir'in Akdeniz kıyı şeridinin doğusunu ve bu bölgelerin hinterlandını ifade etmek için kullanılan bir isimdir.
- 13 Henri Pirenne, *H. Muhammed ve Şarلمان*, Fransızca'dan çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 2006, s. 182; Pierre Guichard, "Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, C. XXXV, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 1983, s. 55-76, s. 59-63.
- 14 Pierre Guichard, *a.g.e.*, s. 63.
- 15 Tarihî olarak Cezayir'in Akdeniz kıyı şeridinin batısını ve Fas'ın Akdeniz ve Atlas Okyanusu sahilini ve bu bölgelerin hinterlandını ifade etmek için kullanılan bir isimdir.
- 16 Bir görüşe göre Endülüs'ü fetheden Araplar'ın yerli Hristiyan kadınlarıyla evlenmeleri sonucu meydana gelen melez nesle, başka bir görüşe göre ise Endülüs'ün fethinden hemen sonra yerli halktan İslâm'a giren ilk mühtedilerin çocuklarına muvelled denmektedir.

akla getirmektedir.¹⁷

844 ve 858-861 yıllarında Atlas Okyanusu üzerinden Endülüs'e saldıran ve Cebelitarık Boğazı'nı geçerek ülkenin doğu sahillerine ve hatta Fransa-İtalya sahillerine kadar ulaşan Vikingler¹⁸ emir II. Abdurrahman ve oğlu emir Muhammed'e ülkenin deniz kuvvetleri bakımından ne derece büyük bir zaaf içinde olduğunu ispat etmiştir. 844 yılında Viking saldırıları püskürtüldükten sonra tersane ve gemi inşası ve denizci istihdamı konusunda çalışmalar başlatılmışsa da bu durum Viking tehlikesinin gelebileceği batı sahilleri ve Cebelitarık Boğazı bölgesi ile sınırlı kalmış görünmektedir. İleride Endülüs donanmasının merkezini oluşturacak olan Pechina¹⁹ bölgesinden Frank sahillerine kadar olan doğu bölgesi yine de denizcilik faaliyetleri anlamında devletin tam ilgisine mazhar olmuş değildir.²⁰

Devletin donanma siyasetinin henüz yeni yeni geliştiği aynı devirlerde bir yandan da muhtemelen Doğu Endülüs kökenli Müslüman denizcilerin Frank sahillerine hücum ettikleri görülmektedir. Bu çerçevede 838 senesinde Marsilya²¹ şehri baskına uğramıştır. Lewis ve Şekib Arslan bu baskını yapan denizcilerin doğu Endülüs sahilindeki Tarragona ve Balear Adalarından yola çıktığını ifade etmektedir.²²

Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki Arles şehri 842 ve 850 senelerinde iki defa Endülüslü denizcilerin akınına uğramıştır. 846 yılında Endülüslü denizcilerin de aralarında bulunduğu düşünülen Müslüman denizciler Tiber Nehri²³ takip ederek Roma'ya kadar ilerleyip şehri yağmaladılar.²⁴ Yine 860 ya da 869 senesinde Marsilya ile Montpellier²⁵ arasındaki Camargue bölgesi de saldırıya uğramıştır.²⁶

IX. asrın son çeyreğinde ülkenin güneyini yarım asır boyunca kasıp kavuracak olan Ömer bin Hafsun isyanı²⁷ başlamıştır ve Mağrib'den destek almak suretiyle isyan daha da yayılmıştır.

-
- 17 Évariste Lévi-Provençal, *Historia de España: España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba: 711-1031 de J.C.*, C. IV, Yayına haz: Ramón Menéndez Pidal & Leopoldo Torres-Balbás, Fransızca'dan İspanyolca'ya çeviren: Emilio García Gómez, Espasa-Calpe, Madrid 1957, s. 353.
- 18 en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, nşr. Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, C. XXIII, Kahire 1423/2002-2003, s. 388-389.
- 19 Akdeniz kıyısından biraz içeride bulunan Pechina günümüzde Almería şehrine yakın bir mevkide olup Endülüs donanmasının merkezi olan Almería'nın X. asırda büyümesiyle geri planda kalarak küçük bir kasabaya dönüşmüştür.
- 20 Travis Bruce, *a.g.e.*, s. 14-15.
- 21 Fransa'nın güneyindeki en büyük sahil şehirlerinden biridir.
- 22 Archibald Ross Lewis, *El-Kuvva el-Bahriyye ve et-Ticariyye fi havz el-Bahr el-Mutavassıt (M. 500-1100)*, İngilizce'den Arapça'ya çeviren: Ahmed Muhammed İsa, 1960 Kahire, s. 229-230; Şekib Arslan, *Tarihu Gazavati'l-Arab fi Fransa ve Suvisre ve İtalya ve Cezairi'l-Bahri'l-Mutavassıt*, Hindawi Publishing Corporation, Kahire 2012, s. 136.
- 23 Bu nehir kıyından 25 km kadar içeride bulunan Roma'nın Akdeniz'le bağlantısını sağlayan önemli bir su yoludur.
- 24 Tommi P. Lankila, "The Saracen Raid of Rome in 846: An Example of Maritime Ghazw", editörler: Sylvia Akar; Jaakko Hämeen-Anttila; Inka Nokso-Koivisto, *Travelling Through Time: Essays in honour of Kaj Öhrnberg*, *Studia Orientalia*, C. CXIV, Societas Orientalis Fennica, Helsinki 2013, s. 93-120, s. 98.
- 25 Marsilya ve Narbonne arasında bir Fransız sahil şehridir.
- 26 Archibald Ross Lewis, *a.g.e.*, s. 230; Şekib Arslan, *a.g.e.*, s. 139.
- 27 Tek bir kişi tarafından idare edilme bakımından tarihin en uzun isyanlarından biri sayılabilecek olan bu

Donanmanın ülkenin sahillerini ve buralara giriş çıkışları gözetlemesinin önemini bir kere daha ortaya koyan isyan bu kanıyı doğrular biçimde III. Abdurrahman²⁸ devrinde donanmanın güney sahillerini tam hâkimiyet altına almasına dek bastırılmamıştır.²⁹

2. Bahriyyun Taifesi ve Müslüman Denizcilerin Fraxinetum'a Gelişi

Emir Muhammed (852-886), Emir Münzir (886-888) ve Emir Abdullah (888-912) devirlerinde devletin iç meselelerle uğraşması³⁰ Endülüs-Mağrib-Frank kıyıları üçgeninde faaliyet gösteren *bahriyyun*³¹ adı verilen ve deniz ticaretini meslek edinen etnik ve dinî açıdan çeşitli³² grupların varlığını daha görünür kılmıştır. Daha ziyade Endülüs ile Orta ve Uzak Mağrib arasında ticaret yapan ve hatta ticarî maksatlarla Ténès³³ şehrinin 875 senesinde kurulmasına³⁴ ön ayak olan bu gruplar IX. asrın sonlarına doğru Pechina bölgesine yerleşmişler ve buradaki Arap kabileleriyle kimi zaman iyi kimi zaman gergin ilişkilerden sonra bölgeye hükmetmişler ve bilhassa Emir Abdullah devrinin kargaşalarından istifade ederek bölgede ticarî faaliyetlerini geniş bir muhtariyet içinde devam ettirmişlerdir.³⁵ Bu taifeler ileride Endülüs Devleti'nin donanmasının insan kaynağını oluşturacaktır.³⁶ Muhtemelen Pechina ve Endülüs'ün doğu sahilindeki denizcilerin Girit'ten sonra ülke dışında ele geçirdikleri ikinci bir yer de Güney Fransa'daki Fraxinetum³⁷ olmuştur.

Yukarıda zikredildiği üzere daha önce de Fransa'nın güney kıyılarına baskınlar yapan Müslüman denizciler için bu bölge aşına olunmayan bir yer değildir. Bu tür baskınların tamamının tarihî olarak kayıt altına alınması elbette zor olduğu gibi bilhassa küçük çaplı deniz akınlarının çoğunun kaynaklarda yer bulamaması tabiidir.

Bir fırtınada gemilerinin batması neticesi çıkış noktaları muhtemelen doğu Endülüs sahili olan Müslüman denizcilerin Fraxinetum'a gelmesi olayı için 886-894 tarihleri arasındaki zaman dilimi verilmektedir.³⁸ Bölgenin hakimi Boson'un 887 yılında ölümü ve onun 8 yaşlarında tahta

isyan Endülüs Emevi devletinin büyük bir buhran yaşamasına sebep olmuştur.

- 28 III. Abdurrahman 912-961 seneleri arasında Endülüs Emevi Devletinin başında kalmıştır. 929 yılından itibaren Fatımilerin yükselişinin de etkisiyle halife unvanını kullanmıştır. Zamanı Endülüs Emevilerinin en görkemli devri sayılmaktadır.
- 29 İbn Hayyan, *al-Muqtabas V*, editör: P. Chalmeta, F. Corriente, M. Sohb, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1979, s. 87-88 (58); Muhammed Talibî, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye et-Tarihu's-siyasî*, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1985, s. 427-429.
- 30 Rafael Azuar Ruiz, "El ribât en al-Andalus: espacio y función", *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, sayı X, 2004, s. 23-38.
- 31 Arapça "denizciler" manasına gelmektedir.
- 32 el-Himyerî, *Kitab er-Ravz el-Mi'tar fi Haber el-Aktar*, tahkik: İhsan Abbas, Müessesetu Nasır li's-Sekafe, Beyrut 1980 s. 79; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 223.
- 33 Cezayir'in Akdeniz sahilinde bulunan önemli bir liman kentidir.
- 34 el-Bekrî, *Kitabu'l-Memalik ve'l-Mesalik*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1992, C. II, s. 726.
- 35 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 223.
- 36 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 159.
- 37 Fraxinetum, Güney Fransa sahilinde St. Tropez Körfezinden 15 km kadar içeride müstahkem bir tepede bulunur. Kees Versteegh, "The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century", *Arabica*, C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359-388, s. 383. Ayrıca Fraxinetum'un mevki için bkz. EK-1; Fraxinetum'un Batı Akdeniz'deki genel görüntüsü için bkz. EK-2.
- 38 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 355; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361; Abdurrahman Ali el-Haccî, *El-Alakat el-diblumasiyye el-Endelüsiyye ma Evrube el-garbiyye hılal el-müddetü'l-Emeviyye (H. 138-366 - M. 755-976)*, El-Mucemmiu's-Sekafi, Abu Dabi 2004, s. 273; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26; Şekib

çıkan halefi Âma Louis devrinde Provans³⁹ (Provence) bölgesinin içinde bulunduğu kargaşa denizcilerin buraya gelmesini ve yerleşmesini mümkün kılmıştır.⁴⁰ Kaynaklarda söz konusu deniz akıncılarının sayısının sadece 20 civarında olması hem bölgenin devlet otoritesinden uzak oluşunu hem de denizcilerin bir fırtına sonucu çıktıkları bu noktada yaklaşık seksen yıl sürecek bir üs kurmayı planladıklarına akla getirmektedir.⁴¹

Denizcilerin karaya çıktığı yer muhtemelen Fransa'nın Akdeniz sahilinde günümüzde Saint-Tropez şehri ve körfezinin bulunduğu kıyıda yaklaşık 10 km kadar içeride bulunan La Garde-Freinet'tir. La Garde-Freinet'e hakim bir tepenin üzerinde bulunan ve Roma İmparatorluğu zamanından beri Fraxinetum⁴² ismini taşıyan kaleye hakim olmak ve çevredeki halka korku salmak suretiyle bölgeyi ele geçiren denizcileri⁴³ dönemin Hristiyan kaynakları *saraceni*⁴⁴ ve *hispanicolae*⁴⁵ gibi isimlerle nitelmişlerdir. "Hispanicolae" ifadesi denizcilerin Endülüs'ten geldikleri düşüncesini ortaya koymaktadır.

Avrupa kıtasının en yüksek dağları olan Alp Dağlarının da bir bölümünü içine alan bölgenin dağlık ve sık ve dikenli ağaçlardan oluşan ormanlık yapısı⁴⁶ denizcilerin bölgeye sızmasını kolaylaştırmış ve müstahkem mevkilere yerleşen Müslüman istilacıların karadan müdahale ile buradan çıkarılmasını zorlaştırmıştır. Aynı zorluklar bölgeye yerleşen denizciler için de geçerli olduğundan bu grupların deniz yoluyla –bilhassa Endülüs'ten- takviye alması son derece hayati bir öneme sahip olmuştur. Endülüs'ten yeni savaşçıların geldiği ve aslında az olan sayılarının yükseldiği fikri dönemin kaynaklarında da mevcuttur.⁴⁷

Söz konusu yer şekilleri ve bitki örtüsü İslam kaynaklarında da ifade edilmiştir. X. asrın şark İslam dünyasının üç önemli coğrafyacısı Fraxinetum'a dair kısa bilgiler vermiştir. İstahrî⁴⁸, Fraxinetum'dan Cebelu'l-Kılal (Zirvelerin Dağı)⁴⁹ olarak bahsetmiş ve burada Müslümanların yaşadığını ve burayı imar ettiklerini yazmıştır. Müslümanların Frenklere karşı cihad ettiklerine

Arslan, *a.g.e.*, s. 159.

39 Fransa'nın güneydoğusunda tarihî ve idarî bir bölgedir. Doğuda İtalya ve güneyde Akdeniz'le çevrilidir. Bölgenin doğusu Fransa'nın ve Avrupa'nın en yüksek bölgelerinden biridir.

40 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361.

41 Picard, denizcilerin sayısının üç yüz civarında olduğu görüşündedir. Tabii ki uzun yıllar devam edecek bir yapının kurulduğu dikkate alınır bu sayı da fazla sayılmamalıdır. Bkz. Christophe Picard, *a.g.e.*, s. 11.

42 *Dişbudak ormanı* olarak tercüme edilebilecek Fraxinetum isminin bölgede bolca bulunan ve Latince "dişbudak ağacı" manasındaki *Fraxinus* kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Kelimenin anlamı için bkz. Richard Hitchcock, *Muslim Spain Reconsidered: From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014, s. 79.

43 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 361.

44 Liudprand, *The Works of Liudprand of Cremona*, Latince'den İngilizce'ye çeviren: F. A. Wright, Londra-New York 1930, s. 181-182; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26.

45 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26; Michel Lauwers (editör.), *Guerriers et moines: Conversion et sainteté aristocratiques dans l'Occident médiéval (IXe-XIIe siècle)*, APDCA, Antibes 2002, s. 468.

46 Liudprand, *a.g.e.*, s. 33.

47 Liudprand, *a.g.e.*, s. 34.

48 el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Daru Sadır, Beyrut 2004, s. 71.

49 Kılal kelimesi (القلال) Arapça zirve (قُلَّة) kelimesinin çoğuludur. Mohammad Ballan, Fraxinetum ile makalesinde kelimeye ahşap, kereste gibi manalar vermiştir ancak biz kelimenin Arapça'da bu manada kullanımına rastlayamadık. Bkz. Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 26.

ve buraya tek bir yönden ve ancak iki günlük bir yürüyüşle ulaşılabilirdi için korunaklı bir nokta olduğuna işaret etmektedir. İbn Havkal⁵⁰ de Mayorka'daki⁵¹ Emevi valisine bağlı olduğunu ifade ettiği bu yeri bir ada olarak nitilemekte ve bölgenin tarım için verimli ve sulak bir yer olduğunu da ifade etmektedir.⁵² Üçüncü kaynağımız ise müellifi meçhul Hududu'l-Alem isimli coğrafya kitabı olup eserde buranın bilhassa kereste bakımından bereketli bir yer oluşundan ve zirvesine ulaşmanın ne kadar zor olduğundan bahsedilmektedir. Müellif buranın Roma şehrine (Medinetu Rumiyye) yakın olduğuna da değinmiştir.⁵³

Fraxinetum'da bu üs tesis edildikten sonra buraya Endülüs'ten ve başka yerlerden yeni denizcilerin gelmiş olması muhtemeldir.⁵⁴ Zira bir deniz üssü olarak teşkil edilmiş olsa da bu müstahkem yerden Fransa içlerine ve hatta İsviçre ve İtalya sınırlarına kadar yayılan baskınlarla ganimet amaçlı seferler düzenlenmiştir.⁵⁵

Provans bölgesinde iktidar çekişmeleri X. asır ve hatta sonrasında da devam etmiş ve bu da bir devletin sahip olduğu güçten çok daha azına sahip olan Fraxinetum'daki savaşçıların seksen yıldan fazla bir süre bölgede hükmetmelerine sebep olmuştur. Bu süre zarfında Alp geçitlerini kullanarak Fransa'dan Roma'ya ziyarete giden Hristiyan kabileler sık sık saldırıya uğramış ve içlerinde din adamlarının da bulunduğu birçok insan esir edilmiştir. Manastır gibi dinî merkezler de saldırılardan nasibini almış ve ganimet amaçlı seferlerde buralar yağmalanmıştır.⁵⁶ 923 yılında Marsilya piskoposu Drogo "hıçkırıklar ve gözyaşları içinde, Arles Başpiskoposu Manasses'e Sarazenlerin (Müslümanların)⁵⁷ hücumlarından dolayı Hristiyan ruhbanlarının görev yerlerinde bulunamamalarından" yakınmıştır.⁵⁸ Savaşçıların Akdeniz'den İsviçre sınırına kadar bölgedeki dağların altlarında labirent gibi koridorlar oluşturarak gizlendikleri de bilinmektedir. Provans'ın

50 İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, editör: J. H. Kramers, Leiden 1967, C. I, s. 204.

51 Balear Adalarının en büyüğü olup 903 senesinde kesin olarak Endülüs Emevilerinin hâkimiyetine geçmiştir.

52 Aynı müellif eserinde Fraxinetum'u *Cebelu'l-Filal* olarak isimlendirmiştir. İsimlendirmedeki bu farklılığın orijinal eserde Arapça KAF harfinin noktasının silinmesinden dolayı günümüzdeki tahkiklerde FE olarak okunması ya da müellifin muhtemelen kendisinin hiç gitmediği bu yerin ismini yanlış algılayarak eserine bu şekilde yazmasından kaynaklanmış olması mümkündür. Burayı Mayorka ile beraber bir "ada" olarak zikretmesi de Fraxinetum'da hiç bulunmadığı fikrini güçlendirmektedir. Ancak Arapça'da "kesip ayırmak" manasındaki (جزر) fiilinden türetilen cezire (جزيرة) kelimesinin *ada* manasının dışında denizden ulaşılan yer manasında da kullanıldığı durumlar da mevcuttur. Buna en güzel örnek İslam tarihinde ada olmadıkları halde Arabistan ve Endülüs için de cezire ifadesinin kullanılmasıdır. İbn Havkal de Fraxinetum'un İslam dünyasının geri kalanından deniz sebebiyle ayrı kalmış bir yer olduğunu ifade etmek istemiş olabilir.

53 Burada Roma şehriden maksadın neresi olduğu muğlaktır. Zira Fraxinetum'un Roma'ya çok da yakın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bkz. Müellifi meçhul, *Hudûdu'l-âlem mine'l-maşrikile'l-mağrib*, Farsça'dan tahkik ve tercüme, Es-Seyyid Yusuf el-Hadî, Daru's-Sekafiyeli'n-neşr, Kahire 1423/2002-2003, s. 39.

54 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 364.

55 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 27-28.

56 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 364,365; Archibald Ross Lewis, *a.g.e.*, s. 230; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 355-356.

57 Ortaçağ'da Avrupa'da Müslümanları tanımlamak için en sık kullanılan kelimelerden biridir. Kelimenin Arapça *doğu* manasındaki şark (شرق) ya da çalmak manasındaki saraka (سرق) fiilinden türetildiği sanılmaktadır.

58 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 367.

batisındaki nispeten yükseltisi az olan bölgelerde savaşçıların varlığının daha az hissedilmesi yüksek yerleri tercih ettiklerini gösterir.⁵⁹ Bu saldırıların neticesinde Alpler bölgesindeki manastırlardaki din adamlarının İtalya ve İsviçre gibi komşu bölgelere kaçtıkları bilinmektedir.⁶⁰ 906'da Torino⁶¹ yakınlarındaki Novalesa Manastırı ve 939'da İsviçre'nin kuzeydoğusundaki St. Gall Manastırı baskınları en cüretkâr saldırılar arasında sayılabilir.⁶² Dinî merkezlere yapılan bu saldırıların ve yaşayan bir aziz olarak görülen Cluny başpapazı Maiolus'un Fraxinetum savaşçıları tarafından 972 yılında esir edilmesi olayı gibi sembolik önemi yüksek eylemlerin bölgedeki Hristiyan hükümdarların 972-973 senelerinde Fraxinetum'a son ve öldürücü darbeyi vurmalarında itici güç olduğu bilinmektedir.⁶³ Bu saldırıların halkta yarattığı korku ve çaresizliği Liudprand, Tevrat'ın Tesniye bölümündeki bilgelikten yoksun bir halkın kendisinden kat kat daha az olan bir düşman karşısındaki yenilgisini ifade eden “*Onların Kayası (Rableri) kendilerini satmamış ve Rab onları ele vermemiş olsaydı, nasıl bir kişi bin kişiyi kovar? İki kişi on bin kişiyi kaçırtırdı?*” ayetini hatırlatarak Müslüman savaşçıların korkutuculuğunu örneklendirmiştir.⁶⁴

Bu tür akınlar dışında Fraxinetum savaşçıları kendilerini buradan söküp atmaya çalışan teşebbüslerle de karşılaşmışlardır. Bunların ilki 931 senesinde Provans kontu Arlesli Hugh'un⁶⁵ Bizans donanmasının desteğiyle Fraxinetum'a yaptığı başarısız saldırıdır. Müslüman savaşçıları sahillerdeki faaliyetlerine bir yenisini ekleyerek 940 yılında üslerine yakın bir noktada bulunan Provans bölgesinin limanlarından olan Fréjus'u tahrip etmişlerdir. Alp geçitlerindeki saldırıları da dikkate alan Hugh, Bizanslılardan bir kez daha deniz desteği de alarak 941 ve bir başka ihtimale göre 942 senesinde Fraxinetum'a karadan saldırmış fakat rakibi Berengar'ın İtalya'yı istila edeceğine dair aldığı haberler üzerine yaptığı saldırıyı yarıda bırakmış ve hatta Müslümanlarla bir anlaşma da yapmıştır.⁶⁶ Oysaki bu kuşatma sırasında Bizans gemileri kıyıdaki Müslüman gemilerini Rum ateşiyle yok etmeyi başararak ağır bir darbe vurmuştur⁶⁷ ve aslında denizden yapılan bu saldırılar

59 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 366, 375.

60 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 365, 379.

61 Kuzeybatı İtalya'da Fransa sınırına yakın bir şehirdir.

62 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 27; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 365, 377.

63 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 31; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 370-371.

64 Liudprand, *a.g.e.*, s. 34. Ayrıca Tevrat'taki ilgili ayet -Yasanın Tekrarı, 32:30- için bkz. *Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, 2011 İstanbul, s. 283.

65 X. asrın ilk yarısında Provans ve Kuzey İtalya'ya hükmeden bir hükümdardır.

66 Bu enteresan anlaşma ile Hugh, İtalya ve Almanya'daki siyasî rakiplerinin bilhassa Alp geçitlerini kullanarak Provans'a girmelerini engellemeleri konusunda Müslüman savaşçıları anlaşmıştı. İncil'deki İsrail Kralı Ahab'ın Suriye Kralı Benadab ile barış yaptığı ve ölümü hak eden bir adamın gitmesine izin verdiğine dair kıssayı hatırlatan Liudprand, Müslümanlarla anlaşığı için Hugh'u şiddetle eleştirir. İncil'deki İsrail Kralı Ahab'ın Suriye Kralı Benadab ile barış yaptığı ve ölümü hak eden bir adamın gitmesine izin verdiğine dair kıssayı hatırlatan Liudprand, Müslümanlarla anlaşığı için Hugh'u şiddetle eleştirir. İncil'deki bu kıssaya göre Tanrı, Kral Ahaba “Benim tam bir yok oluşa mahkûm ettiğim adamı serbest bıraktın (elinden kızırdım). Bundan sonra onun canına karşılık senin canın, onun halkına karşı senin halkın.” diyerek kızmıştır. Müellif, Hugh'u kendi krallığını korumak için masumları hedef alan saldırganların etrafta gezmesine göz yummakla da suçlar. Bkz. Liudprand, *a.g.e.*, s. 187. Ayrıca İncil'de konuyla ilgili ayet - I. Krallar 20:42- için bkz. *Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap*, s. 466.

67 Liudprand, *a.g.e.*, s. 181-182; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 28-29; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 368; Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 356; Ahmed Muhtar El-Abbadi, *Dirasat fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İskenderiye 1968, s. 271.

Müslümanları kıyıda ziyade dağlarda baskınlar düzenlemeye sevk etmiştir.⁶⁸ Gerçekten de bu barış son anda Fraxinetum'un düşmesini engellediği gibi bundan sonra Alp geçitlerinde Müslümanların kuvveti ve baskınları en yüksek seviyeye ulaşmış, bu küçük devletçik bölgedeki Hristiyan devletlerin iç mücadelelerinden kaçan asilere de kucak açarak Frankların hiddetini üzerine daha da fazla çekmiştir. Örnek olarak İtalya Kralı Berengar'ın oğlu Adalbert 962 tarihinde ülkesinde iktidarı kaybedince Fraxinetum'a sığınmıştır.⁶⁹

3. Endülüs Emevileri ve Fraxinetum

Hristiyan dünyasının kenarına ilişmiş ve İslam dünyası ile kara bağlantısı olmayan Fraxinetum'un Endülüs Emevileri ile ilişkileri hakkında değişik görüşler ileri sürülebilir. Öncelikle Endülüs Emevilerinin büyük bir kargaşa yaşadıkları IX. asrın son yıllarında nispeten çok az sayılabilecek denizci tarafından bir fırtınada gemilerinin karaya vurmalarıyla teşkil edilen bu devletçiğin Kurtuba'nın resmî bir askerî seferiyle oluştuğunu düşünmek pek de mümkün değildir. Müslüman coğrafyacılarının aksine İbn Hayyan⁷⁰ dışında tarihçilerin eserlerinde buradaki olaylara atıfta bulunmaması da Kurtuba ile Fraxinetum arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı bir kenara, tarihçilerin buranın varlığından ve buradaki akınlardan haberdar olduklarına inanmayı bile zorlaştırmaktadır.

Ancak yine de 930'lu yıllarda Emevi donanmasının Frank kıyılarına düzenlediği seferlerde⁷¹ Fraxinetum savaşçılarının donanmayla işbirliği yapması ya da bu zaman diliminde Bizans-Frank işbirliği ile bölgede ortaya çıkan tehdit edici duruma karşı buradaki devletçiğe yardım etme amacı taşıdığını da düşünmek mümkündür.⁷²

941 yılında Provans Kralı Hugh, hem Endülüs halifesi ticarî ilişkilerini ilerletmek için yaptığı bir anlaşma çerçevesinde Alp geçitlerinden tebaasının serbest geçişi için halifeden talepte bulunmuş ve bu çerçevede Halife, sahil şehirlerinin ve Balear Adalarının valilerine gönderdiği anlaşma metninden Fraxinetum *kaidi*⁷³ Nasr bin Ahmed'i de haberdar ederek Hugh'un tebaasının rahatsız edilmemesini istemiştir. Hiç şüphesiz halifenin kaide bu hususta gönderdiği emir sadece karada değil denizde de geçerliydi. İbn Hayyan'ın da atıfta bulunduğu bu olay Provans hükümdarının Emevi halifesini Fraxinetum üzerinde hükümler bir konumda gördüğüne işaret eder. Müellif eserinde bölge için *Ferahşenit* (فرخشنيط) ismini kullanmıştır.⁷⁴

68 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 367.

69 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 29-30; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 372.

70 X. ve XI. asırlarda yaşayan tarihçinin bazı bölümleri elimizde bulunmayan *el-Muktebes* isimli eseri Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından biridir.

71 İbn Hayyan, *a.g.e.*, s. 324, 366-369; El-Udrî, *Tersi' el-Ahbar, Nusus ani'l-Endelüs min kitab tersi' el-ahbar ve tenvi' el-asar ve'l-bustan fi garaibi'l-buldan ve'l-mesalik ila cemi'u'l-memalik*, editör: Abdülaziz el-Ehvanî, El Instituto de Estudios Islámicos, Madrid 1965, s. 81-82.

72 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 255.

73 *Kaid*, Endülüs sahil şehirlerinde hem deniz hem kara işlerinden sorumlu askerî valilere verilen bir unvandır.

74 İbn Hayyan, *a.g.e.*, s. 454; Sénac Philippe, "Le califat de Cordoue et la Méditerranée occidentale au xe siècle : le Fraxinet des Maures", *Castrum 7, Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: Défense, peuplement, mise en valeur*. Rome, 23-26 Ekim 1996, École française de Rome, Roma 2001, s. 113-126, s. 120; Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Macmillan International Higher Education, Londra 1995, s. 193; Richard Fletcher, *Moorish Spain*, University of California Press, 2006, s. 67; Pierre Guichard, "Animation maritime et développement urbain des côtes

Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Otto'nun 953-954 yılında Kurtuba'ya gönderdiği elçilerin halife III. Abdurrahman'dan rica ettikleri bir hususun da Fraxinetum'daki savaşçılara verilen desteğin durdurulması ve hatta Halifenin onlara engel olması idi. Halife, bu devletçiğe destek verdiğini kabul etmemiş ancak bu tarihten sonra Fraxinetum savaşçılarının akınlarında gözle görülür bir azalma olmuş ve hatta hücumdan savunmaya çekilmişlerdir. Bu gerilemede o devirlerde Batı Avrupa'yı kasıp kavuran Macar istilacılarla 954'te giriştikleri mücadeleden faydalanan bölgedeki Hristiyan yöneticilerin Fraxinetum savaşçılarına çok ağır darbeler vurmasının da etkisi vardır.⁷⁵

Dönemin Lombard kökenli tarihçisi Liudprand bu devletçiğin, Kurtuba Halifesi III. Abdurrahman'ın haraç (vergi) veren bir yer olduğunu (*tributari regis Abdurrahman*) ifade eder.⁷⁶ İbn Hayyan'ın burada önemli bir lider olduğu akla gelen Nasr bin Ahmed'den bahsederken "kaid" unvanını kullanması da bu savaşçının Kurtuba'ya bağlı olabileceği kanısını uyandırır. Zira bu unvan Endülüs'ün önemli sahil kentlerinde askerî yetkilere sahip vali-komutan manasında kullanılmıştır.⁷⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Havkal de Fraxinetum'u Endülüs'ün Mayorka Valisine bağlı bir yer olarak nitelemiştir. Adalar, yakınlıktan dolayı muhtemelen Fraxinetum'a savaşçı gönderen bir nokta da olmuştur.⁷⁸ Bu bölgenin Endülüs tarafından kontrolünün mümkün olmadığı ve dolayısıyla bölgede yapılan akınlardan Kurtuba'nın sorumlu olmadığını ifade eden görüşler de mevcuttur.⁷⁹

Öte yandan Endülüs ile Fraxinetum arasında köle ve kereste ticaretine dayanan iktisadî ilişkiler de mevcuttur. Provans'taki baskınlarda esir edilen Hristiyanlar Endülüs pazarlarında köle olarak satılmıştır. Buna mukabil Fraxinetum da halifeliğin donanmasını güçlendirmek için ihtiyaç duyduğu keresteyi sağlamıştır.⁸⁰

4. Fraxinetum'un Düşmesi

950 yılından sonraki 23 yılda kurulduğu küçük alanın çok ötesinde bir güce sahip olan Fraxinetum inişli çıkışlı bir sürece girmiştir. Hala saldırılar ve baskınlar düzenleme gücünü gösteren Müslüman savaşçılar öte yandan Macar istilacılarla giriştikleri mücadelede kayıplar vermişlerdir. Ayrıca savaşçılarla anlaşma halinde olan Provans Kralı Hugh'un ölmesinden sonra Alman Kralı I. Otto, Fraxinetum'a karşı saldırgan ve yok etme amaçlı bir siyaset izlemiştir. I. Otto'yu Halife III. Abdurrahman'a elçi göndermeye sevk eden önemli bir etken de Provans'ı işgal eden savaşçıların baskınlarını İsviçre'nin de kuzeyine geçerek günümüzde Almanya'nın güneybatı kısmına tekabül eden Yukarı Ren Vadisine taşımalarıydı. Aynı bölgede Almanlar için bir başka tehdit unsuru olan

de l'Europe orientale et du Languedoc au Xe siècle, en Occident et Orient au Xe siècle", *Actes du IXe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, Dijon, 2-4 Haziran 1978, Les Belles Lettres, Paris 1979, s. 187-201, s. 196.

75 Elsa Raquel Fernandes Cardoso, *Diplomacy and Oriental Influence in the court of Cordoba (9th -10th Centuries)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Lisbon, Lizbon 2015, s. 31, 121; Ann Rosemary Christys, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, Routledge, Londra-New York, 2002, s. 109; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 30-31, 66-67.

76 Liudprand, *a.g.e.*, s. 33; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 66; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 363.

77 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 70-71.

78 İsam Salim Sisalim, *Cüzuru'l-Endelüs el-mensiyye et-Tarihu'l-İslami li-cüzuru'l-Balyar H. 89-685 - M. 708-1287*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984, s. 109-119.

79 Évariste Lévi-Provençal, *a.g.e.*, s. 353; Abdurrahman Ali el-Haccî, *a.g.e.*, s. 296-297.

80 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 255; Henri Pirenne, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton University Press, New Jersey 2014, s. 19; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 67.

Macarların 955 yılında ezici bir yenilgiye uğramaları I. Otto'nun Fraxinetum meselesiyle daha rahat ilgilenmesini sağlamıştır.⁸¹

Kurtuba yönetimi her ne kadar Fraxinetum ile ilişkisi olduğunu kabul etmese de Otto ile savaşa yol açacak bir gerginliği de arzu etmemiş olsa gerektir. Zira Alman elçilerinin halifeyi ziyaret ettiği sıralar Emeviler Mağrib'de Fatimilerle çok şiddetli bir mücadele halindeydi. 955'te Endülüs Emevi donanmasının ana üssü olan Almería limanına baskın yaparak burayı tahrip eden Fatimi donanması, Septe başta olmak üzere Mağrib'de bazı deniz üslerini ele geçiren Emevilere kendi topraklarının tehditinden hiç de uzak olmadığını göstermiştir.⁸² Böyle bir durumda kuzeyde Hristiyanlarla yapılacak büyük bir savaş Fatimî tehlikesini iyice alevlendirebilirdi. Bu sebeple halife Fraxinetum'a destek sayılabilecek hareketlerden kaçınmış olmalıdır. Bölgedeki Müslüman savaşçıların 950 yılından sonra muhtemelen Endülüs'ten gelen desteğin azalmasının da getirdiği bir gerileme sürecine girmiş olması da yukarıda Emevilerin endişe ettiği durumla uyumludur.⁸³

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi 972-973 yıllarında çok tanınmış bir Hristiyan din adamının Müslümanlarca esir alınması ve fidye ile serbest bırakılması I. Otto'nun bölgedeki Hristiyan yöneticileri Fraxinetum'a karşı ittifakta birleştirmesini kolaylaştırmıştır. 972 yılının sonlarında ya da 973 yılında Provans Kontu 1. William'ın önderlik ettiği ve çevredeki yöneticilerin de iştirak ettiği bir seferle Fraxinetum'daki İslam hâkimiyeti son bulmuştur.⁸⁴ 990 yılına kadar Müslümanların buradaki varlığının devam ettiğine dair fikirler varsa da bunlar, Fraxinetum düştükten sonra bölgede dağınık olarak saldırılara devam eden Müslümanları kastediyor olmalıdır. Devletçiğin varlığı sona erdikten sonra buradaki Müslümanlar öldürülmüş, sürülmüş ya da köle olarak satılmış ve ele geçirilen topraklar saldırıya katılan Hristiyan yöneticiler arasında paylaşılmıştır.⁸⁵

Endülüs Emevilerininin Mağrib'de Fatimiler ve onların destekçisi gruplarla mücadele ettiği bir sırada Kurtuba halifesi 2. Hakem'in Provans'taki Müslümanlara yardım etmesi pek mümkün olmamıştır. Zira halifelik donanması Mağrib'le fazlasıyla meşgul olduğu gibi ilaveten 966 ve 971-972 yıllarında Vikinglerin Endülüs ülkesine saldırması da Frank sahillerine yapılabilecek bir müdahaleyi zorlaştırmıştır.⁸⁶ Ayrıca böyle bir müdahalenin devleti Hristiyan komşuları ile de karşı karşıya getirmesi muhtemeldi.

Alınması zor bu müstahkem yerin düşmesi ile beraber seksen yıllık nevi şahsına münhasır askerî varlık ortadan kalkmış oldu. Müslüman savaşçıları birçok korkulu baskın hikâyesi ile beraber birçok yere kendilerini hatırlatan isimler bıraktılar. Fraxinetum'un da içinde kaldığı kıyıdaki dağ sırasına *Massif des Maures* ismi verilmesi buna çarpıcı bir örnektir. *Maure* kelimesi Mağrib'den gelen manasında Müslümanlar için kullanılmıştır.⁸⁷

81 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 372-373; Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 30-31.

82 İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, tahkik: Halil Şahâde, Beyrut 1408/1988, C. IV, s. 59; Kadı Numan, *Kitabu İftitahu'd-da' ve ve ibtida ed-devle*, tahkik: Ferhat Deşravi, Tunus 1986, s. 336.

83 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 256.

84 Fraxinetum'un Hristiyanların eline geçmesi ile ilgili olarak 975 yılı da verilmektedir. Bkz. Richard Hitchcock, *a.g.e.*, s. 80.

85 Mohammad Ballan, *a.g.m.*, s. 31-32; Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 373-375.

86 Jorge Lirola Delgado, *a.g.e.*, s. 256, 281-283.

87 Christophe Picard, *a.g.e.*, s. 12.

5. Askerî ve Siyasî Bir Yapı Olarak Fraxinetum

Ortaçağ İslam tarihinde benzeri görülmeyen bir yapıya sahip Fraxinetum'un en dikkat çekici özelliği başka bir İslam devleti ile sınırdaş olmaması ve devlet kurma amaçlı olmayan bir deniz akınının seksen yıldan fazla sürecek bir yapıyı doğurmasıdır.

Anadolu ve Endülüs gibi Müslüman devletlerin güçlü Hristiyan devletlerle komşu olduğu yerlerde suğr (سُغْر) adı verilen sınır bölgelerinin oluştuğunu biliyoruz. Buralar Mısır, Kafkasya, Orta Asya gibi nispeten daha güçsüz Gayrimüslim komşuların olduğu yerler ve bazen İslam ülkelerinin kıyı bölgeleri için de (Yemen'de Aden sahili gibi) deniz hududu manasında kullanılmıştır. Anadolu'da Avasım ve Endülüs'ün kuzeyindeki suğr bölgeleri sınırların belli bir ölçüde sabit kaldığı alanları ifade eder. Buralar sivil nüfustan ziyade askerî nitelikli nüfusun yaşadığı yerlerdir.⁸⁸

Birçok yere baskın yapmalarına rağmen yüksek dağ geçitleri dışında yerleşim yerlerini daimî olarak ellerinde tutma girişiminde bulunmamaları⁸⁹ sayılarının buna yetmemesine bağlanabileceği gibi bunu yapacak derecede sayı ve nitelikte askerî teçhizata sahip olmamalarına bağlanabilir. Ayrıca bölgenin coğrafyası baskınlar için ne derece kolaylık sağlıyorsa ele geçirilen yerleri elde tutmayı da o derece zorlaştırmaktaydı.

Sonuç

Fraxinetum bir asra yakın bir zaman zarfında günümüzde Fransa'nın Akdeniz kıyılarında ve İsviçre-İtalya-Fransa sınırlarının kesiştiği noktada korku yaratan baskınlarla devletlerin ve halkların zihninde yer etmiştir. Bu devletçiğin Müslümanların Batı Akdeniz'de en güçlü olduğu zamana yaşamış olması tesadüf değildir. Fraxinetum'un tarihinde olaylar daha ziyade karada yaşanmış olmakla birlikte buranın kuruluş ve dışarıdan destek temininin deniz yoluyla olduğunu unutmamak gerekir. Müslümanların denizde güçlü olduğu bu dönemin aynı zamanda Latin ve Cermen devletlerin bilhassa zaaf içinde olduğu bir devir olması dikkat çekicidir. Hristiyan devletlerin iç mücadelelerinin ve Macar istilası gibi olayların Müslümanların Provans'ta tutunmasını kolaylaştırdığı düşünülebilir. Macar istilalarının Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre'yi en çok etkilediği dönem 10. asrın ilk yarısıdır ve bu dönem Fraxinetum'un en güçlü olduğu vakitlerdir.

Eldeki kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Fraxinetum bilinen manada örgütlü bir devlet değildi. Devlet teşkilatı ve hatta neredeyse bir asırlık varlığına rağmen Nasr bin Ahmed gibi tekil örnekler dışında burayı yönetenlerin isimleri hakkında bile bilgimiz yoktur. Bu da kuruluşun belli bir süre sonra bölgede birbirinden ayrı birçok savaşçı grubun teşekkül etmiş olabileceğini akla getirir. Zira tek bir lider etrafında toplanmış olmaları durumunda bu ismin tarihî kaynaklarda hiç zikredilmemesi pek de akla uygun olmazdı. En önemlisi de bu devletçiğin sınırları mevcut değildir. İslam tarihinde bahsi diğer suğr bölgelerinin belli ölçüde sınırları mevcutken Fraxinetum için bunu söylemek de pek mümkün değildir. Esasen suğr bölgeleri Gayrimüslim devletlerin saldırılarını durdurmak için bir tampon bölge olarak görülmüştür. Fraxinetum için böyle bir durum da söz konusu değildir. Hristiyan devletleri rahatsız etmekle beraber bu bölgenin İslam ülkelerini doğrudan koruma gibi bir işlevi olmamıştır. Çünkü Fraxinetum karadan herhangi bir İslam devleti ile sınırdaş değildi.

88 Casim Avcı, "Sugür", İslam Ansiklopedisi (TDV), C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 473-474.

89 Kees Versteegh, *a.g.m.*, s. 374-375.

Fatımilerin ve Emevilerin güçlü donanmalarla Batı ve Orta Akdeniz'e hükmettiği X. Asırda Fraxinetum da Batı Akdeniz'in kuzey ucunda hem denizdeki İslam hâkimiyetinden faydalanarak ayakta kalma süresini uzatmış ve hem de belki de varlığıyla Akdeniz'deki İslam gücünün yükselişine katkıda bulunmuştur.

Endülüs Emevilerinin doğrudan değilse de dolaylı tesiri altında olduğu görülen bu devletçiğin faaliyetlerinin durdurulması için Hristiyan devletler Kurtuba nezdinde teşebbüslerde bulunulmuştur. Mağrib'deki Fatimî tehdidine odaklanan Kurtuba halifeleri kendilerine ikinci bir cephe açmamak için zımnen de olsa Fraxinetum'a olan desteklerini azaltmışlar ve bu devletin ortadan kalkmasına engel olacak girişimlerde bulunmamışlardır. Bu deniz üssünün kaybı, 961'de Girit İslam Emirliği'nin ve 965 yılında da Kıbrıs'ın Bizans tarafından geri alınması ile başlayan zincirin üçüncü halkasını oluşturmuş ve sonraki asırlarda Sicilya, Güney İtalya ve Balear Adalarının da Hristiyanların eline geçmesi ile Akdeniz'deki İslam hâkimiyeti düşüşe geçmiştir.

Kaynaklar

Telif ve Tetkik Eserler

EL-ABBADÎ, Ahmed Muhtar, *Dirasat fi Tarihi 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs*, İskenderiye 1968.

ARSLAN, Şekib, *Tarihu Gazavati 'l-'Arab fi Fransa ve Suvisre ve İtalya ve Cezairi 'l-Bahri 'l-Mutavassıt*, Hindawi Publishing Corporation, Kahire 2012.

AVCI, Casim, "Sugür", *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C. XXXVII, İstanbul 2009.

AZUAR RUIZ, Rafael, "El ribât en al-Andalus: espacio y función", *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, sayı X, Madrid 2004, s. 23-38.

BALLAN, Mohammad, "Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, sayı XLI, Los Angeles 2010, s. 23-76.

EL-BEKRÎ, *Kitabu 'l-Memalik ve 'l-Mesalik*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, C. II, Beyrut 1992.

BRUCE, Travis, *The Taifa of Denia and the Medieval Mediterranean*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Western Michigan University, Michigan 2010.

CARDOSO, Elsa Raquel Fernandes, *Diplomacy and Oriental Influence in the court of Cordoba (9th -10th Centuries)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Lisbon, Lizbon 2015.

CHRISTYS, Ann Rosemary, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, Routledge, Londra-New York 2002.

COLLINS, Roger, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Macmillan International Higher Education, Londra 1995.

FLETCHER, Richard, *Moorish Spain*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 2006.

GUICHARD, Pierre, "Animation maritime et développement urbain des côtes de l'Europe orientale et du Languedoc au Xe siècle, en Occident et Orient au Xe siècle", *Actes du IXe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, Dijon, 2-4 Haziran 1978, Les Belles Lettres, Paris 1979, s. 187-201.

GUICHARD, Pierre, “Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée occidentale (798-813)”, *Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée*, C. XXXV, Publications de l’Université de Provence, Aix-en-Provence 1983, s. 55-76.

EL-HACCÎ, Abdurrahman Ali, *El-Alakat el-diblumasîyye el-Endelüsiyye ma Evrube el-garbiyye hıal el-müddetü’l-Emeviyye (H. 138-366 - M. 755-976)*, El-Mucemmiu’s-Sekafi, Abu Dabi 2004.

İBN HALDUN, *Kitabu’l-İber ve Dîvânü’l-Mübtedei ve’l-Haber*, tahkik: Halil Şahâde, C. IV, Beyrut 1408/1988.

İBN HAVKAL, *Suretu’l-Arz*, editör: J. H. Kramers, C. I, Leiden 1967.

İBN HAYYAN, *al-Muqtabas V*, editör: P. Chalmeta, F. Corriente, M. Sohb, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1979.

EL-HİMYERÎ, *Kitab er-Ravz el-Mi’tar fi Haber el-Aktar*, tahkik: İhsan Abbas, Müessesetu Nasır li’s-Sekafe, Beyrut 1980.

HITCHCOCK, Richard, *Muslim Spain Reconsidered: From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014.

Hududu’l-Alem Mine’l-Maşrik İle’l-Mağrib, Farsça’dan tahkik ve tercüme, Es-Seyyid Yusuf el-Hadî, Daru’s-Sekafiyye li’n-neşr, Kahire 1423/2002-2003.

EL-İSTAHRÎ, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Daru Sadır, Beyrut 2004.

KADI NUMAN, *Kitabu İftitahu’d-da’ve ve ibtida ed-devle*, tahkik: Ferhat Deşravi, Tunus 1986.

LANKİLA, Tommi P., “The Saracen Raid of Rome in 846: An Example of Maritime Ghazw”, editörler: Sylvia Akar; Jaakko Hämeen-Anttila; Inka Nokso-Koivisto, *Travelling Through Time: Essays in honour of Kaj Öhrnberg*, *Studia Orientalia*, C. CXIV, Societas Orientalis Fennica, Helsinki 2013, s. 93–120.

LAUWERS, Michel (editör), *Guerriers et moines: Conversion et sainteté aristocratiques dans l’Occident médiéval (IXe-XIIIe siècle)*, APDCA, Antibes 2002.

LÉVI-PROVENÇAL, Évariste, *Historia de España: España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba: 711-1031 de J.C.*, C. IV, Yayına hazırlayan: Ramón Menéndez Pidal & Leopoldo Torres-Balbás, Fransızca’dan İspanyolca’ya çeviren: Emilio García Gómez, Espasa-Calpe, Madrid 1957.

LEWIS, Archibald Ross, *El-Kuvva el-Bahriyye ve et-Ticariyye fi havz el-Bahr el-Mutavassıt (M. 500-1100)*, İngilizce’den Arapça’ya çeviren: Ahmed Muhammed İsa, 1960 Kahire.

LIROLA DELGADO, Jorge, *El poder naval de Al-Andalus en la época del califato omeya (siglo IV / X era cristiana)*, Departamento de estudios semíticos, Facultad de filosofía y letras, Universidad de Granada, Granada 1991.

LIUDPRAND, *The Works of Liudprand of Cremona*, Latince’den İngilizce’ye çeviren: F. A. Wright, Londra-New York 1930.

MANZANO MORENO, Eduardo, *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la*

formación de al-Andalus, Crítica, Barcelona 2006.

MARIN, Manuela (editör), *Formation of al-Andalus*, C. I, Routledge, New York 2016.

EN-NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, C. XXIII, Kahire 1423/2002-2003.

PHILIPPE, Sénac, “Le califat de Cordoue et la Méditerranée occidentale au xe siècle: le Fraxinet des Maures”, *Castrum 7, Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: Défense, peuplement, mise en valeur*. Rome, 23-26 Ekim 1996, École française de Rome, Roma 2001, s. 113-126.

PICARD Christophe, *La mer et les musulmans d'Occident au Moyen Age - VIIIe-XIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1997.

PIRENNE, Henri, *H. Muhammed ve Şarlman*, Fransızca'dan çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006.

PIRENNE, Henri, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton University Press, New Jersey 2014.

SİSALİM, İsam Salim, *Cüzuru'l-Endelüs el-mensiyye et-Tarihu'l-İslamî li-cüzuru'l-Balyar H. 89-685 - M. 708-1287*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984.

TALİBÎ, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye et-Tarihu's-siyasî*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1985.

EL-UDRÎ, *Tersi' el-Ahbar, Nusus ani'l-Endelüs min kitab tersi' el-ahbar ve tenvi' el-asar ve'l-bustan fî garaibi'l-buldan ve'l-mesalik ila cemiu'l-memalik*, editör: Abdülaziz el-Ehvanî, El Instituto de Estudios Islámicos, Madrid 1965.

VERSTEEGH, Kees, “The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century”, *Arabica*, C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359–388.

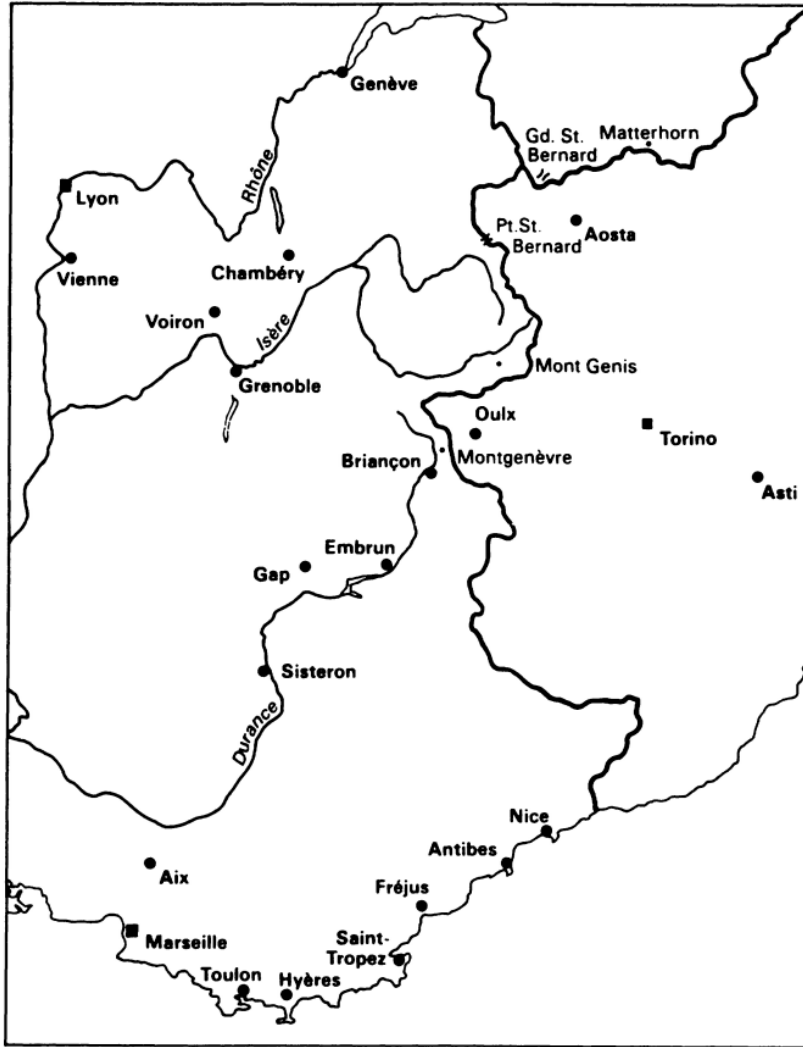
Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, 2011 İstanbul.

İnternet Kaynakları

“Fraxinetum in its Mediterranean context, with the Muslim world in green and the Byzantine empire in purple”, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/1f/Byzantine-Arab_naval_struggle.svg/1280px-Byzantine-Arab_naval_struggle.svg. (e.t. 16 Şubat 2021).

“Ruins of the fortress of Fraxinetum in Provence (France), a 10th-c. Andalusî Muslim settlement and raiding outpost”, <https://pbs.twimg.com/media/CcGLG63UAAEy3aa?format=jpg&name=small> (e.t. 16 Şubat 2021).

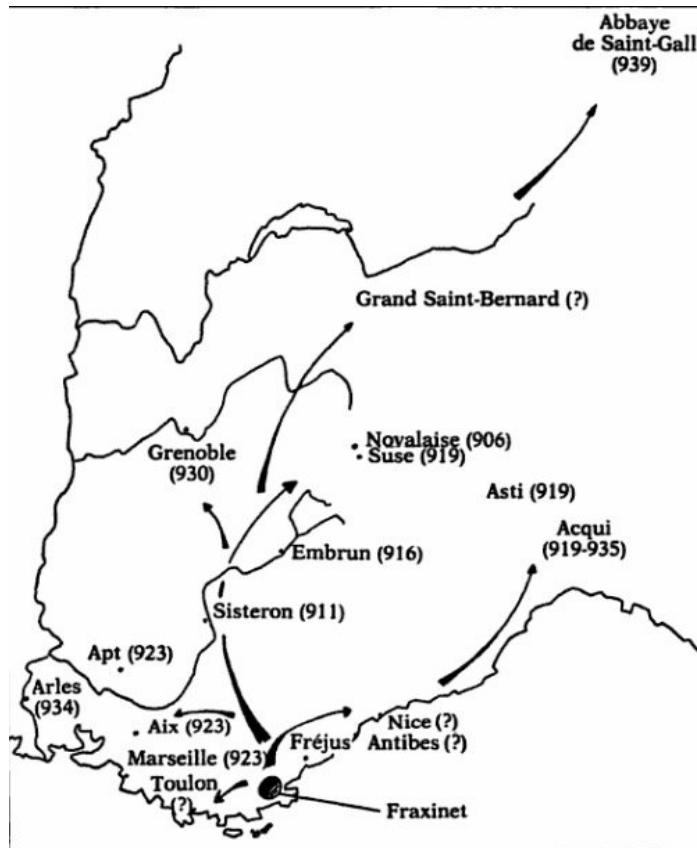
EKLER

EK-1: Fraxinetum'un yakın plan haritası. Fraxinetum, Saint-Tropez'in 15 km kadar kuzeybatısında bulunmaktadır. (Kees Versteegh, "The Arab Presence in France and Switzerland in the Tenth Century" C. XXXVII, Brill, Leiden 1990, s. 359–388, s. 383.)

EK-2: Fraxinetum'un Batı Akdeniz'deki genel görüntüsü. "Fraxinetum in its Mediterranean context, with the Muslim world in green and the Byzantine empire in purple", https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/1f/Byzantine-Arab_naval_struggle.svg/1280px-Byzantine-Arab_naval_struggle.svg.png. (e.t. 16 Şubat 2021).

EK-3: 10. asır başlarında Fraxinetum'dan (Fraxinet) çevre bölgelere yapılan akınlar. «Ruins of the fortress of Fraxinetum in Provence (France), a 10th-c. Andalusī Muslim settlement and raiding outpost», <https://pbs.twimg.com/media/CcGLG63UAAEy3aa?format=jpg&name=small> (e.t. 16 Şubat 2021).